

УДК 911.3

КОЗИНСЬКА І.П.

ЕТАПИ ПІЗНАННЯ ПРИРОДИ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Постановка проблеми. Ступінь вивченості натуральних і антропогенних ландшафтів окремих регіонів України відрізняється значною нерівномірністю, зокрема це стосується і території Кіровоградської області. Зовсім немає даних про історію розвитку таких досліджень, що затрудняє пізнання сучасних особливостей природи і ландшафтів Кіровоградської області, вирішення проблем раціонального природокористування.

Мета цього дослідження – проаналізувати історію розвитку природничих досліджень Кіровоградської області через основні їх етапи і періоди.

Виклад основних результатів.

Етап початкового пізнання природи (40-35 тис. років тому назад – IV ст. до н.е.). Активне заселення і господарське освоєння людиною території Кіровоградської області розпочалося в добу пізнього палеоліту. В добу неоліту (VI-III ст. до н.е.) людина, від збиральництва і мисливства, починає переходити до землеробства й скотарства. Це сприяє активному та різнобічному пізнанню природи лісостепу. Для неолітичних племен лісостеп і степ були більш сприятливими для існування, ніж лісова зона. Південно-західну частину області

уже в VI – V ст. до н.е. освоїли найдавніші в Європі землероби.

Описовий етап (V ст. до н.е. – середина XVIII ст.). В межах цього етапу виділяються три періоди – різних за проміжками часу, кількістю фактичного матеріалу, літературними джерелами. Проте вони реально показують особливості розвитку знань про природу лісостепу України. Ці знання ми отримали у формі описів, наскельних малюнків у печерах, на окремих каменях та кістках тварин [1].

1. *Античний період (V ст. до н.е. – середина I тис. н.е.).* Основою виділення цього періоду стали грецькі та римські античні джерела. Давньогрецький історик Геродот у 9-томній “Гісторієс аподейксіс” (Опис історії) (485 – 425 рр. до н.е.) описав життя землеробських племен – скіфів-орачів, що населяли Середнє Придніпров’я. Крім детальних описів природи, в працях Страбона, Птолемея, Геродота є картографічні зображення та відомості про населення, господарство і звичай племен Придніпров’я та Придністров’я.

2. *Літописний період (кінець I тис. н.е. – XIII ст.).* Становлення та розвиток Київської Русі сприяли активному господарському освоєнню території України, зокрема північної частини Кіровоградщини, яка входила до її складу, опису та поширення інформації. Географічні відомості цього періоду черпаємо з хронік, подорожніх нотаток вірменських, арабських та візантійських авторів [4]. В основному це фрагменти опису природи окремих регіонів. Чимало інформації природничого змісту вміщують літописи Київської Русі (IX – XII ст.). Наприклад, в “Повести временных лет” (1114 – 1116 рр.) є описи річок, низовин і височин, лісів та степів, тваринного світу території сучасної України. У Київському літописі (за Іпатіївським списком) вперше згадується назва “Україна” – у 1178 р.

3. *Період Середньовіччя (XIV-XVIII ст.).* Малозаселені землі сучасної Кіровоградщини у XIV-XV сторіччях безпосередньо межували з землями, захопленими литовськими та польськими (з півночі і заходу), турецькими і татарськими (з півдня) загарбниками, котрі постійно спустошували Південний лісостеп.

Починаючи з XVI ст., антропогенний вплив на ландшафти сучасної Кіровоградської області різко зростає у зв’язку із колонізацією лісостепу: швидкими темпами йде освоєння “дикого поля” – степових ландшафтів Східноєвропейської рівнини [4]. Багата природними ресурсами і слабо заселена Правобережна Україна, зокрема Середнє Придніпров’я, безумовно вабила західних європейців.

З XVI ст. територія України детально зображується на картографічних матеріалах. Перші достовірні карти Правобережжя були складені французьким військовим інженером Г.Бопланом. На картах Г.Боплана детально показано просторове розташування Дніпра, Південного Бугу, Тясмину, Синюхи та Інгулу. Багато цікавого є також у його роботі “Опис України...” (видана 1650 року у Франції). Завдяки письмовим, картографічним та іншим джерелам описового характеру Правобережну Україну, Середнє Придніпров’я та його природу знав навколишній світ. Серед небагатьох літературних джерел про Кіровоградську область другої половини XVIII сторіччя, які збереглися до нашого часу, непересічне значення мають подорожні записи академіка Петербурзької Академії наук Й.А.Гільденштедта. Він залишив унікальні за змістом спостереження про поселення, природні умови та економіку цієї найбільш віддаленої території тодішньої Російської імперії. У щоденнику дослідника, крім відомостей про населені пункти, зустрічаються також дані про час їх заснування, основні види занять жителів, привернуто увагу до природних багатств краю та напрямів їх

раціонального використання. У 90-х роках XVIII ст. території Олександрійського та Єлисаветградського повітів досліджував відомий німецький ботанік Ліндемманн.

Етап наукових пошуків (XIX – початок XXI ст.). Подальший розвиток природничих досліджень в XIX та XX ст. тісно пов'язаний з господарськими та культурними запитами України й частково імперської Росії. Суспільство усвідомлює зростаючу потребу в наукових географічних знаннях. Проте, в розвиток природничих досліджень деякі корективи внесли дві світові війни.

Етап наукових пошуків доцільно поділити на окремі періоди [4].

1. *Період зародження наукових основ комплексного вивчення природи* (друга половина XIX – початок XX ст.). Вивчення окремих природних компонентів території Кіровоградської області почалося з другої половини XIX ст. Найповніші описи четвертинних відкладень досліджуваної території належать І.Ф.Леваківському (1869, 1883 рр.), К.М.Феофілактову (1868, 1882 рр.), П.Я.Армашевському (1883, 1889 рр.). Вони вивчали умови залягання і генезис, а також літологію і стратиграфію четвертинних відкладень. Крім того, І.Ф.Леваківський займався дослідженням рельєфу Українського щита, встановив дольодовиковий вік річкових долин в межах регіону. Першу геологічну карту північно-східної частини області склав Барбот де Марні в масштабі 1:420 000 (1869 р.), де показав виходи кристалічних порід і рихлих покривних утворень [2]. Літологія, стратиграфія і розповсюдження четвертинних відкладень були предметом досліджень М.А.Соколова у 1893 р., результати яких лягли в основу сучасної стратиграфічної схеми розчленування цих відкладень. Дослідження А.В.Гурова наприкінці XIX ст. були присвячені етапам розвитку рельєфу України в неогені, геоморфології річкових надзаплавних терас, а також з'ясуванню рельєфоутворюючої ролі Дніпровського зледеніння [15]. Вивченням кліматичних умов території нинішньої Кіровоградської області в XIX ст. займалися К.С.Веселовський, А.І.Воєйков, П.І.Броунов та інші. Перші спроби комплексного дослідження території півдня Європейської частини тодішньої Росії були зроблені В.В.Докучаєвим, І.К.Пачоським, Г.І.Танфильєвим, П.А.Тутковським, Б.Л.Личковим та іншими. За ініціативою В.В.Докучаєва в околицях с. Велика Виска створено чотири полезахисні лісосмуги з дуба, ясена, бересту, акації, що мали важливе значення для вивчення захисних властивостей лісу. І.К.Пачоський одним з перших описав рослинність Чорного лісу – великого вододільного лісового масиву на південній окраїні лісостепу [11].

2. *Період розвитку природничого районування* (20-50 роки XX ст.). Комплексні природничі дослідження, насамперед ландшафтознавчі, в 20-50 роках XX ст., на жаль, не отримали належного розвитку і були “типовими для радянської фізичної географії передландшафтознавчого періоду” [10]. На початку періоду, особливо в 20-х роках, у комплексних природничих дослідженнях перевага була надана геолого-геоморфологічному чиннику, зокрема у фізико-географічному районуванні. П.А.Тутковським [13] та Б.Л.Личковим були зроблені спроби районування території України на природно-генетичній основі. Значний внесок у вивчення степових і лісостепових ландшафтів досліджуваної території вніс Л.С.Берг, який відносив степову її частину до чорноземної підзони, або різнотравних степів. Ним було також дано опис Чорноліського масиву і найпівденнішого сфагнового болота, розташованого в його межах. Вивченню геоморфологічної будови України загалом і території Кіровоградської області зокрема були присвячені праці М.І.Дмитрієва, В.Г.Бондарчука [3]. В роботі В.Г.Бондарчука “Геоморфологія УРСР” були вперше розкриті особливості рельєфоутворення [3]. У фізико-географічних

дослідженнях території Кіровоградської області, майже до 60-х років, переважав геолого-геоморфологічний напрям.

3. *Ландшафтознавчий період* (середина 50-х років ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Початок цього періоду співпадає з розвитком польових ландшафтознавчих досліджень лісостепу, що майже одночасно, в середині 50-х років ХХ ст., розпочалися у Львівському та Київському університетах [4]. Позитивний вплив на їх розвиток мали праці з теоретичних і методичних проблем ландшафтознавства Л.С.Берга, М.А.Сонцева, Ф.М.Мількова, А.Г.Ісаченка та А.М.Маринича. Комплексна ландшафтна характеристика лісостепових ландшафтів Руської рівнини вперше здійснена в працях Ф.М.Мількова [7, 8]. Одночасно із вивченням компонентів природи Кіровоградської області поживається інтерес до комплексних фізико-географічних досліджень та пов'язаних з ними фізико-географічного та прикладного районування території, екологічних проблем й регіонального природокористування. Г.П.Міщенком була складена схема з виділенням в її степовій і лісостеповій зонах фізико-географічних районів [9].

В монографії “Фізико-географічне районування Української РСР” наведена ландшафтна характеристика виділених структур включно до районів. В основу районування покладений ландшафтно-генетичний принцип, згідно якого досліджувана територія знаходиться в межах Дністровсько-Дніпровської лісостепової фізико-географічної провінції і займає північно-східну частину Правобережно-Дніпровської північностепової провінції. В кожній з ландшафтних областей в межах регіону виділено по три райони [14]. У більш пізніх роботах Маринича О.М., Ланько А.І., Щербаня М.І., Шищенка П.Г. також наведена ландшафтна характеристика структур фізико-географічного районування, зокрема території Кіровоградської області [6, 12].

Таким чином, аналіз літературних джерел свідчить про недостатній ступінь вивченості як натуральних, так і антропогенних ландшафтів в межах Кіровоградської області. Зокрема, не дивлячись на те, що досліджувана територія є регіоном стародавнього господарського освоєння, питання раціонального використання антропогенних ландшафтів розглядалися відривно від особливостей функціонування і структури натуральних ландшафтних комплексів.

1. Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1971. – Т.1. – 45 с. 2. Барбот де Марни. Отчет о поездке в Галицию, Волынь и Подолию в 1865 году // Зап. минер. общ. – СПб, 1867. 3. Бондарчук В.Г. Основы геоморфологии. – М.: Учпедгиз, 1949. – С. 68 – 127. 4. Денисик Г.І. Лісополе України. – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с. 5. Жупанський Я.І. Стародавня картографічна інформація про Україну // Укр. геогр. журн. – 1993. – №1. 6. Маринич А.М. Фізична географія УРСР. – К.: Вища шк., 1982. – 207 с. 7. Мильков Ф.Н. Лесостепь Русской равнины. – М.: АН СССР, 1950. – 296 с. 8. Мильков Ф.Н. Лесостепной ландшафт и его зональное подразделение // Изв. АН СССР. Сер. геогр., 1951. – №5. 9. Міщенко Г.П. Фізико-географічні райони Кіровоградської області // Географ. зб. – Вип. 1. – Вид-во КДУ, 1956. 10. Пашенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 152-164. 11. Пачоский И.К. Основные черты развития флоры Юго-Западной России // Зап. Новороссийского общ-ва естествоиспытателей. Приложение к т. 34. – Херсон, 1910. 12. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование. – К.: Наук. думка, 1985. – 224 с. 13. Тутковский П.А. Природна районізація України. – К., 1922. – 79 с. 14. Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К.: КГУ, 1968. – 683 с. 15. Цись П.М. Геоморфология УРСР. – Львів: вид-во Львівського ун-ту, 1962. – 224 с.

Three stages of cognition of nature of the Kirovograd region are selected and considered: initial (40-35 thousand of years ago – the IV thousand B.C.); descriptions (The V item B.C. is the middle of the XVIII item); scientific searches (XX – began the XXI item). At second and third 6 periods are selected.